

УДК 35.078.7:351.75

С. В. Бєлай

ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА ПРОТИДІЇ КРИЗОВИМ СИТУАЦІЯМ ЗА МАСОВОЮ УЧАСТЮ НАСЕЛЕННЯ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Проведено аналіз сутності і природи виникнення кризових ситуацій за масовою участю громадян. Визначено причини, що більшою мірою сприяють появі останнім часом кризових ситуацій, а також місце протидії кризовим ситуаціям за масовою участю населення у системі забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: кризові ситуації, національна безпека, соціальна напруженість, соціальний конфлікт, соціальна криза, соціальна катастрофа, надзвичайна ситуація.

Постановка проблеми. Деякі події сьогодення є яскравим прикладом виникнення численних кризових ситуацій за масовою участю громадян у країнах світу. Світова фінансова криза та її економічні наслідки негативно вплинули на соціальну складову європейського суспільства. Ще й досі країни Європейського Союзу не у змозі подолати проблеми соціального забезпечення населення, що спричиняє виникнення численних акцій протесту. Аналіз стану українського суспільства свідчить про те, що основні показники соціально-економічного розвитку регіонів (рівень безробіття; темп зростання реальної заробітної плати; темп зростання заборгованості із виплати заробітної плати; індекс споживчих цін тощо) досягли критичних масштабів і призвели до поширення бідності серед населення, значної майнової диференціації, зменшення “середнього класу”, що становить реальну загрозу національній безпеці держави.

Умови глобалізації викликають нові загрози існуванню традиційного укладу життя. У країнах Північної Африки “Революції фейсбуку” довели нездатність державних силових структур щодо забезпечення національної безпеки. Україна не є виключенням у цьому питанні: кількість акцій непокорі зростає залежно від розгляду і прийняття нормативно-правових документів, що спрямовані на зменшення фінансування соціального складника бюджету. Таким чином, перелічені факти, безперечно, підтверджують можливість виникнення у регіонах України кризових ситуацій за масовою участю населення й актуалізують дослідження сутності кризових ситуацій та протидії їм у системі забезпечення національної безпеки.

© С. В. Бєлай

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченням питань забезпечення національної безпеки займається значна кількість провідних учених. Дослідження Г. П. Ситника стосуються державного управління у сфері забезпечення національної безпеки [1], Г. В. Новицького – теоретико-правових основ забезпечення національної безпеки України [2]. Теоретичним обґрунтуванням системи забезпечення національної безпеки присвячені праці В. А. Ліпкана [3], М. Сунгуровського [4]. Стратегічному плануванню у сфері забезпечення національної безпеки приділяли увагу В. П. Горбулін, А. Б. Качинський [5]. Адміністративно-правові засади управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави розглядав Г. О. Пономаренко [6]. Соціальні детермінанти національної безпеки вивчали А. Л. Баланда [7], проблеми соціальної безпеки – О. О. Давидок [8]. При цьому дослідженню кризових ситуацій за масовою участю населення у системі забезпечення національної безпеки не приділено достатньої уваги.

Метою статті є проведення аналізу сутності і природи виникнення кризових ситуацій за масовою участю населення та протидії їм у системі забезпечення національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивченню кризових ситуацій за масовою участю населення приділяла увагу значна кількість соціологів XIX – XX ст., зокрема: Б. Адамс, Г. Ле Бон, Ч. Елвуд та ін. Дослідження проблем соціальної нестабільності та соціального конфлікту розглядалися як внутрішньо-соціальний конфлікт, що супроводжується масовим застосуванням насильства, – як з боку режиму, так і з боку сил, що йому протистоять [9]. Однак із середини XX ст. культуру та

суспільство почали розглядати як механізми, що спрямовані на гармонізацію, уніфікацію та встановлення суспільної згоди, тому дослідження конфлікту як основу кризових ситуацій вивчати припинили [10, с. 193].

З початку 1960-х років відомі вчені (Р. Парк, Е. Берджесс, Л. Козер, Р. Дарендоф, Д. Локвуд, П. Сорокін) знову почали досліджувати конфлікт як соціальний об'єкт. Було визначено два основних погляди на роль конфліктів у суспільстві: за першим підходом конфлікт – це форма досягнення соціальної рівноваги, а суспільство перебуває у безконфліктному стані; за другим – конфлікт є постійним і необхідним явищем у суспільстві [11, с. 157].

Значний внесок у розроблення теоретико-методологічних засад кризових ситуацій за масовою участю населення зробив Т. Гарр, який досліджував соціальні та психологічні характеристики соціуму для відповіді на запитання: “Чому люди бунтують?” [12]. Цей учений вивчав конфлікти особливого виду і називав їх “громадянською боротьбою”, тобто це такі конфлікти, що супроводжувалися зіткненням великих соціальних та етнічних груп, які складають єдине суспільство.

Отже, можна зазначити, що єдиного підходу до наукового розуміння соціальної нестабільності суспільства та природи кризових ситуацій за масовою участю населення досі немає. Під кризовими

ситуаціями за масовою участю населення сучасна наукова думка розуміє явища, що виникають під час загострення внутрішньоорганізаційних відносин у державі, а також відносин певної організації із зовнішньо-економічним середовищем у разі виникнення протиріч або зіткнення інтересів різних соціальних груп чи утворень. Кризові ситуації за масовою участю населення мають конфліктну природу, тобто в їхній основі лежать соціальні конфлікти, що виникають на базі соціальних суперечностей. Основними їх видами є: соціальний конфлікт, соціальна криза та соціальна катастрофа.

Проведення аналізу виникнення кризових ситуацій на сучасному етапі розвитку світової цивілізації, а також наукових досліджень цього напрямку виявили основні причини їх виникнення. Такими є: соціально-економічні, суспільно-політичні, національно-релігійні, екологічні та причини, що пов'язані з веденням державою військових дій (рис. 1).

Останні кризові події у країнах Західної Європи та країнах Північної Африки свідчать, що найбільш гострими, масовими і соціально небезпечними кризовими ситуаціями є такі, що породжені низьким рівнем життя населення та невирішеністю соціальних проблем. Саме вони є підґрунтям конфліктних ситуацій, що виникають між населенням держави та владою. Отже, найбільш доцільним і актуальним є дослідження кризових явищ саме

Рис. 1. Основний перелік причин виникнення кризових ситуацій за масовою участю населення

соціально-економічної природи.

Процес перебігу кризових ситуацій за масовою участю населення у суспільстві можливо подати, як зображено на рис. 2.

Виникнення соціальних суперечностей та конфліктних ситуацій у суспільстві сприяє появі соціальної напруженості, що розвивається поступово. Соціальна напруженість є похідною від соціальної тривожності, яка залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів: індивідуальної тривожності; хвилювання, що спричинені суспільно-політичними та соціально-економічними проблемами суспільства; характером міжособистісних взаємовідносин; тощо. Соціальна напруженість визначається як психологічний стан значних соціальних груп. В основі соціальної напруженості – групова незадоволеність, що виникає у результаті великого розриву між рівнем очікування істотних позитивних змін у суспільно-політичній та соціально-економічній сферах і фактичним рівнем реалізації цих очікувань. Соціальна напруженість на ґрунті конфліктної ситуації сприяє появі у суспільстві кризових явищ соціального характеру. Конфліктна

ситуація не обов'язково переростає у соціальний конфлікт; вона може бути врегульована ефективними заходами органів влади, які сприяють зменшенню соціальної напруженості та врегулюванню конфронтації індивідів і груп.

Початковою стадією виникнення кризових ситуацій є поява соціального конфлікту. У загальному розумінні термін “конфлікт” означає зіткнення думок, переконань, сил. Виходячи з аналізу сучасної наукової думки щодо тлумачення терміна “соціальний конфлікт” [9–11; 13; 14] його можна визначити як вищу стадію розвитку протиріч у системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів, суспільстві в цілому, яка характеризується посиленням протилежних тенденцій, інтересів соціальних груп та індивідів.

Якщо відбулася ескалація соціального конфлікту і не було застосовано відповідних державних механізмів врегулювання, або ці механізми не дали результату, то соціальний конфлікт може перерости у соціальну кризу. Криза є природною фазою розвитку будь-якої системи, вона є зоною біфуркації. Криза – це момент дезорганізації системи, разом з тим

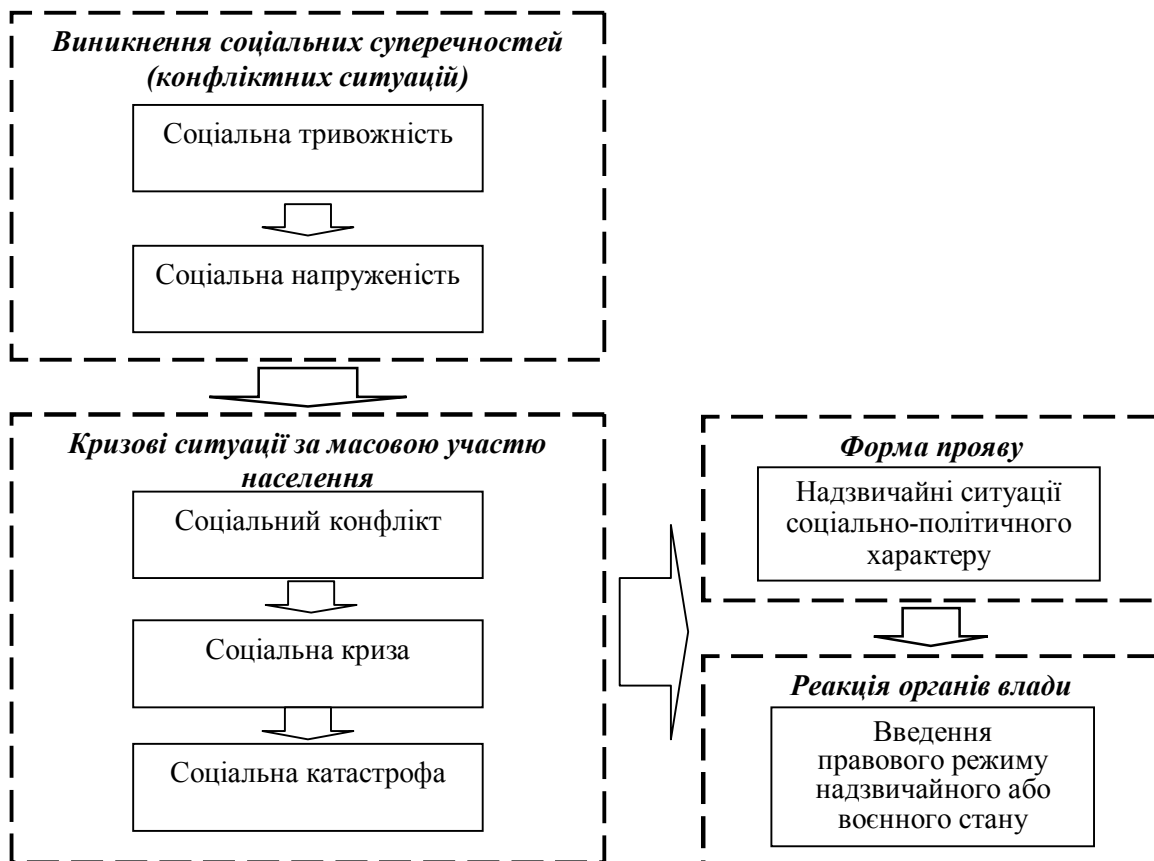

Рис. 2. Перебіг кризових ситуацій за масовою участю населення

криза – це фактор організації системи, її самоорганізації. Соціальна криза розуміється як переломний період у розвитку соціальної системи, як свого роду внутрішня пружина її розвитку, що припускає вихід із кризи, подолання дезорганізації, відновлення відтворювального порядку, іншими словами, соціальна система набирає нового імпульсу до розвитку [13; 14].

Серед основних видів криз соціального характеру – криза у політичному устрої держави, криза влади, криза реалізації суспільно-політичних та соціально-економічних інтересів різних соціальних груп. Доведено, що соціальні кризи як суспільне явище мають такі характерні риси: довготривалість їх назрівання; швидкість і несподіваність їх прояву (особливо екстремістських форм); “глибокий” вплив на соціальну систему, оскільки криза означає, що та чи інша її система вичерпала свої ресурси та сенс існування і (або) нашоухується на суцільний опір іззовні [9].

З точки зору класифікації криз соціального характеру і прояву можливостей їх подолання виділяють два типи соціальних криз: 1-й тип – це кризи генетичного характеру, закладені у соціальну систему на момент її виникнення чи утворення (наприклад, соціальні кризи колишніх соціалістичних країн, що ґрунтуються на класовому підході до вирішення будь-яких проблем); 2-й тип – кризи функціонального характеру, тобто такі, що виникають у процесі функціонування системи (внаслідок нагромадження помилок зміни економічних і соціальних умов існування суспільства тощо) [9].

Виділяють три фази соціальної кризи: 1) передкризову, коли виявляються перші симптоми, а також причини можливої кризи; 2) кульмінації кризового стану; 3) подолання кризи, або переростання кризи у катастрофу.

Соціальна катастрофа несе у собі зміст необоротних деструктивних змін, пов’язаних значною мірою із руйнуванням і загибеллю соціальної системи через соціальні кризи – з одного боку, і виникненням іншого соціального організму на місці колишнього, найчастіше гіршої якості, або взагалі повне припинення соціального розвитку – з іншого боку. Масштаби соціальних катастроф можуть бути різноманітними: від розпаду окремих фрагментів соціальної системи до соціальних подій і руйнувань історичного масштабу. Катастрофа є відповіддю на повну нездатність суспільства або якоїсь його ланки негайно

розв’язати назрілі суперечності.

Аналіз сучасної нормативно-правової бази України свідчить, що кризові ситуації за масовою участю населення, що супроводжуються тяжкими наслідками, належать до надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру [15; 16].

Світова соціологічна думка відносить перелічені дії, що виникають під час надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру, до форм політичного насилля. Політичне насилля являє собою низку подій, загальною властивістю яких є реальне чи погрозливе застосування силових акцій [12, с. 49, 50]. Це поняття стосується революцій, що визначаються як фундаментальна соціальна зміна, яка здійснюється через насилля. Політичне насилля охоплює революції, партизанські війни, державні перевороти, бунти, терористичні акти тощо. Основними формами політичного насилля є: безладдя, заколоти та внутрішня війна (див. рис. 3).

Поява надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру потребує від органів влади здійснення нормативного впливу, що відрізняється від існуючого у нормальних умовах. Багато правових механізмів припиняють працювати, тому звичайне законодавство не може регулювати відносини. Правове регулювання в особливих умовах пов’язане з уведенням правових режимів надзвичайного або воєнного стану [16; 17]. Таким чином, доцільно зазначити, що протидія кризовим ситуаціям за масовою участю населення потребує залучення всієї силової компоненти системи забезпечення національної безпеки.

Варто зауважити, що на сьогодні у діючих нормативно-правових документах бракує поняття “система забезпечення національної безпеки”. Це поняття було сформульовано у Концепції (основи державної політики) національної безпеки України 1997 р., яка вже втратила чинність [18]. У Концепції було зазначено, що “... для формування збалансованої державної політики та ефективного проведення комплексу узгоджених заходів щодо захисту національних інтересів у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах створюється система забезпечення національної безпеки України. Система забезпечення національної безпеки – це організована державою сукупність суб’єктів: державних органів, громадських

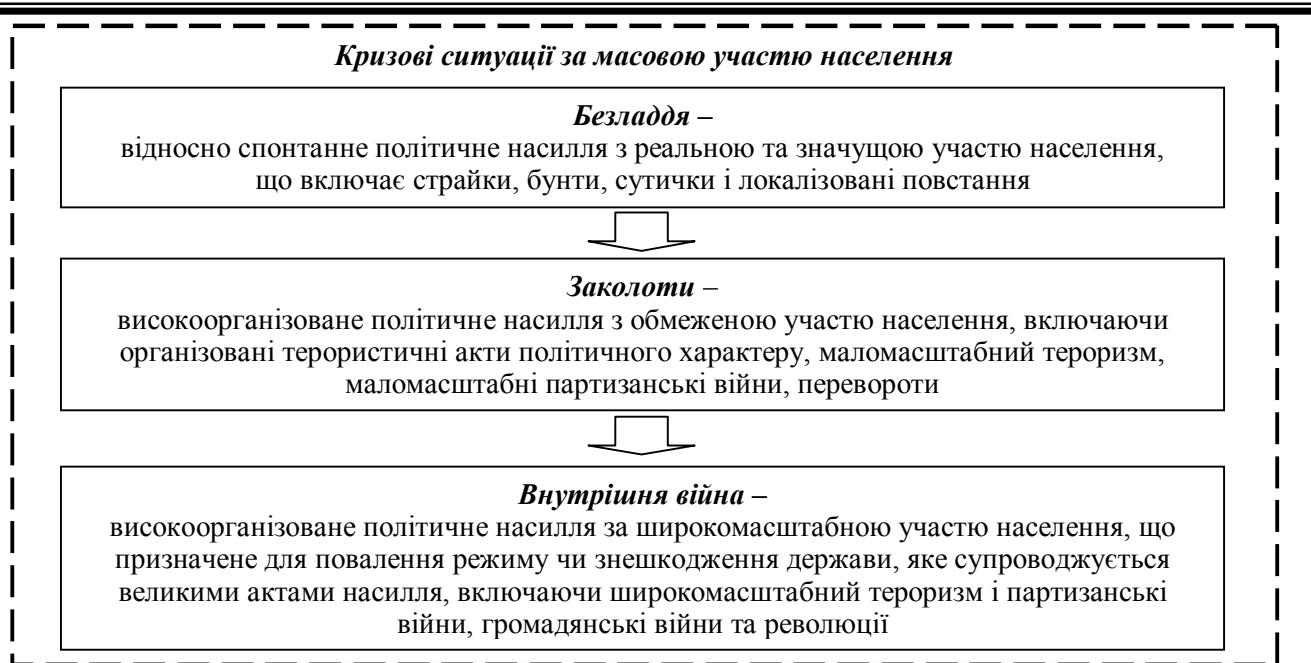

Рис. 3. Градація кризових ситуацій за масовою участю населення як форм політичного насилля

організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України” [19].

Наразі у Законі України “Про основи національної безпеки” [19] визначення заданого поняття немає. У вітчизняних учених є думка, висловлена у наукових публікаціях, що це визначення доцільно знову надати у законодавчому акті. У зв'язку з цим проводяться сучасні дослідження у наведеному напрямі.

На наш погляд, *система забезпечення національної безпеки* – це організована державою сукупність суб'єктів – органів

державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, окремих громадян та їх об'єднань, які перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, утворюючи визначену цілісність, єдність, об'єднані цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, ефективного функціонування самої системи забезпечення національної безпеки і здійснюють узгоджену діяльність у межах чинного законодавства.

Таким чином, з урахуванням наведеного вище можливо подати структурну схему системи забезпечення національної безпеки і місця у ній протидії кризовим ситуаціям за масовою участю населення (рис. 4).

Рис. 4. Місце протидії кризовим ситуаціям за масовою участю населення у системі забезпечення національної безпеки

У системі забезпечення національної безпеки органи державної влади та місцевого самоврядування (в обов'язі делегованих їм повноважень) є представниками влади, що виконують завдання із забезпечення національної безпеки. Представниками громадянського суспільства, які беруть участь у захисті національних інтересів, є громадські організації, окремі громадяни та їх об'єднання. Зазначені суб'єкти забезпечення національної безпеки перебувають у відносинах і зв'язках один з одним і протидіють кризовим ситуаціям як найбільшій загрози національним інтересам.

Висновки

На основі отриманих у дослідженні результатів можна зробити такі висновки.

1. Протидія кризовим ситуаціям за масовою участю населення є пріоритетним питанням забезпечення національної безпеки і вимагає від уряду держав прийняття своєчасних та ефективних управлінських рішень.

2. За умови успішного вирішення конфліктної ситуації у суспільстві можливо уникнути соціального конфлікту. Ескалація соціального конфлікту призводить до виникнення соціальної кризи, вихід з якої можливий у разі ефективної роботи органів державної влади та місцевого самоврядування. Якщо проблемні питання, які є причиною соціальних криз, не вирішені, то криза набуває форми руйнації соціальних відносин незворотного характеру і спричиняє виникнення соціальної катастрофи, наслідки якої є трагічними і непередбачуваними.

3. На сьогодні у чинних нормативно-правових документах бракує поняття системи забезпечення національної безпеки, яке необхідно юридично затвердити.

4. Аналіз кризових ситуацій за масовою участю населення засвідчив, що найбільш гострими, масовими і соціально небезпечними кризовими ситуаціями є ситуації, породжені низьким рівнем життя населення та невирішеністю соціальних проблем. Вони є підґрунтям тяжких соціальних конфліктів, що виникають між населенням і владою. Отже, найбільш доцільними й актуальними надалі будуть вивчення кризових ситуацій саме соціально-економічної природи та розроблення державних механізмів протидії цим ситуаціям.

Список використаних джерел

1. Ситник, Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України [Текст] : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.01 / Г. П. Ситник ; Нац. акад. держ. управління при Президентові України. – К., 2004. – 36 с.

2. Новицький, Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України [Текст] : монографія / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

3. Ліпкан, В. А. Національна безпека України [Текст] : навч. посіб. – 2-ге вид. / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2009. – 576 с.

4. Сунгуровський, М. Методологічний підхід до формування системи національної безпеки України [Електронний ресурс] / М. Сунгуровський. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=111

5. Горбулін, В. П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки [Текст] : монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.

6. Пономаренко, Г. О. Управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави: адміністративно-правові засади [Текст] : монографія / Г. О. Пономаренко; Харк. нац. ун-т внутрішніх справ. – Х. : Вапнярчук Н. М., 2007. – 448 с.

7. Баланда, А. Л. Соціальні детермінанти національної безпеки України: теорія, методологія, практика [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.07 / А. Л. Баланда ; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень. – К., 2008. – 40 с.

8. Давидюк, О. О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників [Електронний ресурс] / О. О. Давидюк // Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики України та НАН України. – Режим доступу : <http://cpsr.org.ua/?pr=6>

9. Конфліктологія [Текст] : навч. посіб. / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін. ; за ред. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. – Х. : Право, 2002. – 256 с.

10. Касьянов, В. В. Основы социологии и политологии [Текст] / В. В. Касьянов. – 4-е изд. – Ростов н/д : Феникс, 2006. – 380 с.

11. Исаев, Б. А. Социология. Краткий курс [Текст] / Б. А. Исаев. – С Пб. : Питер, 2010. – 224 с.

12. Гарр, Т. Р. Почему люди бунтуют [Текст] / Т. Р. Гарр. – С Пб. : Питер, 2005. – 461 с.

13. Протасенко, И. Н. Кризис, общество и государство [Электронный ресурс] / И. Н. Протасенко // Социальный кризис и социальная катастрофа : сб. материалов конф. – С Пб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 151–156. – Режим доступа : <http://www.anthropology.ru/ru/texts/gathered/crisis/index.html>

14. Усачев, А. М. О цивилизационной специфике понятий “социальный кризис” и “социальная катастрофа”, применяемых к России [Электронный ресурс] / А. М. Усачев // Социальный кризис и социальная катастрофа : сб. материалов конф. – С Пб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 188–191. – Режим доступа : <http://www.anthropology.ru/ru/texts/gathered/crisis/index.html>

15. Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій [Текст] : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.1998 р. № 1099 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 28. – Ст. 1062.

16. Про правовий режим надзвичайного стану [Текст] : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.

17. Про правовий режим воєнного стану [Текст] : Закон України від 06.04.2000 р. № 1647-III // Голос України. – 2000. – 16 трав.

18. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України [Текст] : Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 р. № 3/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10. – Ст. 85.

19. Про основи національної безпеки України [Текст] : Закон України від 15.12.2005 р. № 3200-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 39. – Ст. 351.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2013 р.

Рецензент – доктор військових наук, професор І. О. Кириченко, Академія внутрішніх військ МВС України, Харків, Україна.